

M. Saim UYSAL

Osmanlı'da para vakıfları

29.8.2017

“Vakıf” fonksiyonel olarak ilk defa Osmanlı'da şekil ve anlam kazanmıştır. Kelime anlamı, durmak, durdurmak, tutmak olan vakfın ıstılahi anlamı ise “bir malın maliki tarafından şahsi mülkiyetinden çıkarılması suretiyle alım-satıma ve mülkiyete konu olması mümkün olmayacak şekilde; dini, içtimai ve hayri bir gaye ile insanların yararına ebediyen tahsisi” şeklinde tanımlanabilir.

İslam medeniyetinin yaratmış olduğu (özellikle Osmanlıların kurumsal anlamda gerek hukukunu ve gerekse uygulamasını şekillendirdiği) bir kurumdur.

İslam inancının ana kaynağı Kuran'ı Kerimde böyle direkt bir kavram bulunmamaktadır. Ancak Kurandaki hayır yapmak, infakta bulunmak, iyilik yapmak, yararlı işlerde yarışmak ve fakir ve muhtaçlara sadaka ve yardımda bulunmak konusundaki ayetler ile ölüm sonrası “Sadaka-i Cariye” denen hayri bir hizmet gerçekleştiren (okul, cami, çeşme, hastane gibi) kişilerin amel defterlerinin sevap yönünden kapanmayacağına ilişkin hadisler vakıf kurumunun oluşma nedenleri arasında sayılabilir.

Özel sektörün ilgi duymadığı ve kamunun da yetersiz kaldığı, kar marjlarının düşük olduğu alanlarda vakıflar bu boşluğu başarı ile doldurmuşlar, bu nedenle (non-profit organizations) kar amacı gütmeyen kuruluşlar veya üçüncü sektör kuruluşları olarak da ifade bulmuşlardır.

Osmanlılarda vakıf kurumunun işlerlik kazanmasında üst yönetim (padişah, sadrazam, şeyhülislam, vezir ve askeri komutanlar) mensuplarınca kurulmuş olmaları çok etkin olmuştur.

Vakıflar bir “Vakıf Senedi” ile kurulurlar. “Vakfiye” denilen bu vakıf senedinde vakfedilen malvarlığı, amaçları, harcama usulleri, gelirleri yer almaktadır. Vakıf mal varlıkları menkul ve gayrimenkul olabilir.

Vakıf kayıtları “Tahrir Defterleri”n de tutulmuştur. Bu defterlerin incelenmesinden 16 ve 17.yüzyılda aktif olarak işlerlik kazanan vakıfların sadece İstanbul Sur içindekilerin sayısı toplamda dört bini geçmektedir.

Vakıf gelirlerinin toplam devlet gelirlerine oranı 16.yüzyılda %17,19. Yüzyılda 15,77 son Osmanlı Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin açıklamasına göre devlet gelirlerinin yarısına kadar ulaşmıştır.

Genellikle alt yapı ve bayındırlık hizmetleri, dini ve kültürel hizmetler, eğitim ve sağlık hizmetlerinde yer bulmuşlardır.

Özellikle Osmanlı sisteminde eğitim için kamu bütçesinde pay ayrılmaması vakıfların bu alanda hizmet vermesini doğurmuştur.

Osmanlı toplumunda bu derece etkin olan vakıfların içinde günümüzde ayrıntıları pek bilinmeyen “Para Vakıfları”nı bu yazımızda özetlemeye çalışacağız.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere vakıfların mal varlıkları menkul veya gayrimenkul olarak şekillenmektedir. Menkul mallardan asli mal varlığı “Nükûd” yani nakit para olan vakıflara “Para Vakıfları” diyoruz.

Paranın “Vakıf” olup olmayacağı İslam hukukçuları tarafından oldukça uzun süre tartışılmıştır. Zira “faiz” in dini inanışımızda haram olduğu hususu önemli bir konudur. Hanbeli mezhebi İmamı İmam-Hanbel’in dokuzuncu yüzyılda bu konuyu tartıştığını biliyoruz. İmamı Azam Ebu Hanife (ki Hanefi mezhebinin imamı olup Osmanlı’nın adeta resmi mezhebidir) ve talebeleri İmamı Yusuf, İmamı Muhammet te konuyu incelemiş ve tartışmışlardır.

Para Vakıflarına başlıca karşı çıkanlar; Şeyhülislamıktan ayrıldıktan sonra Çivicizade ve İmamı Birgivi, uygunluk görüşünde olanlar ise İbni Kemal ve Bali Efendi ile tartışmalara son veren Şeyhülislam Ebussuût Efendir.

Para Vakıflarının meşruiyeti konusunda Osmanlı’nın çok faydalı bir yönünü burada belirtmekte yarar var. Osmanlı hukuk sistemi örf ve şeriat hukukunun sentezinden oluşmaktadır.

Para Vakıflarının toplumun ekonomik yapısı üzerindeki yararlarını müşahede eden Ebussuût efendi bu vakıflara cevaz vererek tartışmalara son noktayı koymuştur.

Para Vakıfları, vakfedilen paraları; Karz-ı Hasen (Faizsiz borç verme), Bidaa, (Hayır amacıyla paranın işletilmesi ve sonucunda kar ve anaparanın vakfa verilmesi) Mudarebe, (emek-sermaye ortaklığıyla işletilme) Murabaha, (peşin para ile mal alıp vadeli satarak kar elde edilmesi) istiğlal(paraya ihtiyacı olanların menkul ve gayrimenkulünü vakfa satarak, bunları vakıftan kiralaması ve borcun ödendikten sonra mülkün geri alınması bir nevi “sellandleaseback” halen uygulanmakta olan) ve muamele-i şeriyye (faiz karşılığı kredi verilmesi) yöntemleriyle işletmiştir.

Bu yöntemlerden en çok kullanılanı sonda sayılan muamele-i şeriyye yöntemi yani borç, kredi verme uygulamasıdır.

Kredi işlemlerinde gayrimenkul rehni alındığı gibi şahsi kefalet de kabul edilmiştir. Kredi işlemlerinin yarısından fazlasının 500-1000 akçe arasında olması, 5000 akçenin üzerinde işlem sayısının çok az olması genellikle orta ölçekli firmaların, şahısların ve esnafın kredilendirildiğini gösteriyor. Borç verme işlemlerinde vade genellikle bir yıl olmuş, zorunlu olunursa süre uzatılmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda 42.120.200 akçeye ulaşan nakitlerin gelirleri, (para vakıflarındaki) toplam tüm vakıf gelirlerinin yaklaşık %32’sine kadar yükselmiştir.

Uygulanan faiz oranı eski deyimle ona onbir yani %10’dur. Zaman zaman %11,25, %12,5 ve %15 oranları uygulansa da ağırlıklı uygulama %10 olmuştur. Bu oranlara ilişkin muhtelif dönemlerde uygunluk fetvalar verilmiştir.

“Para Vakıfları” uygulamasına ilişkin genel değerlendirmelerimizi şu şekilde özetleyebiliriz:

- Nakit sermaye birikimi sağlanmıştır.
- Devlet kontrolünde ve denetiminde (kadı ve mahkemeler aracılığıyla süreklilik arz eden yargı denetimi mevcuttu.) kredilendirme kurumuna işlerlik kazandırılmış ve 400 yıldan fazla bir sürede uygulama alanı bulmuştur. Hatta Cumhuriyet döneminde sona eren tüm vakıf paralarıyla bugünkü Vakıflar Bankası’nın kuruluş sermayelerine önemli katkılarda (%58) bulunulmuştur.
- Sosyal amaçlı yatırımların ve eğitim hizmetlerinin realizasyonuna ciddi katkılar vermiştir.
- Toplumda ortak ihtiyaçların karşılanmasında, dayanışmanın arttırılmasında esnaf sandıkları, orta sandıkların kurulmalarında önemli hizmetler görmüştür.
- Para vakıfları idari açıdan bağımsız, özerk çalışmasıyla esnek bir yapıda verimlilik sağlamıştır.
- Vakfın mütevelli heyeti ve denetçileri (Kurumları ve yöneticileri) hukuki çerçeveye uyduklarında dışarıdan hiçbir müdahale yapılamamıştır.

- Darüssaade Ağası, Şeyhülislam ve Kadılar denetimine tabi olması bu kurumların yozlaşmasını önlemiştir.

- Kanundışı, aşırı oranlarda yüksek faizin önlenmesi bu kurumlarla mümkün olmuştur.

- 20.yüzyılda uygulamaya konu olan “İslam Bankacılığı” uygulama yöntemlerinin büyük çoğunluğunu bu kurum uygulamalarından almıştır.

Gerek Para Vakıflarının ve gerekse İslam Bankacılığının faize dayalı bankacılık sistemine alternatif kurumlar olduğu iddia edilse de dolaylı yoldan her iki uygulama da modern bankacılık uygulamasından çok farklı olmamaktadır.

Nitekim Boğaziçi Üniversitesi akademisyenlerinden Sn. Murat Çizakça da “Risk Sermayesi” uygulamasının İslami bankacılığa daha uygun olduğunu ifade ediyor. Bu konuda “İslam Bankacılığı”nın teori pratik çelişmesini gidermesi kanaatindeyiz.

Son olarak Osmanlı'nın birçok uygulamasında pratikliği öne alarak teoriyi biçimlendirdiğini önemli bir yönetim fonksiyonu olduğunu vurguladıktan sonra para vakıflarının günümüzde ortak faaliyet ve yükümlülükleri olan kişiler için sosyal güvenlik ve sigorta konularındaki düzenlemelerle günümüze adapte edilebileceği söylenebilir.

(Bu yazıda Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan Tahsin Özcan'ın “Osmanlı Para Vakıfları” eserinden yararlanılmıştır.)